

Χωροταξικός Σχεδιασμός στη δεκαετία του '60

του Λουδοβίκου Κ. Βασενχόβεν

Εισαγωγή: Περιφερειακός «προγραμματισμός» και χωροταξία

Το θέμα του άρθρου αυτού συνδέεται με προσωπικές αναμνήσεις και για τον λόγο αυτό έχει και συναισθηματικές προεκτάσεις που σχετίζονται με την λειτουργία κατά την δεκαετία του 1960 του Σπουδαστηρίου Πολυεποδομικών Ερευνών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, όταν υπό την διεύθυνση του αείμνηστου Καθηγητή Αντώνη Κριεζή, έζησα από κοντά, ως νεαρός πανεπιστημιακός βοηθός, τον προβληματισμό της περιόδου. Το άρθρο δεν είναι βέβαια μια αφήγηση αναμνήσεων, ούτε όμως φιλοδοξεί να δώσει μια οριστική ανάλυση αυτής της τόσο σημαντικής δεκαετίας για την εξέλιξη του σχεδιασμού του χώρου, στην Ελλάδα. Περισσότερο πρόκειται για ένα

προσχέδιο έρευνας, με αναμνηστικές παραλείψεις, που εκ των προτέρων αναγνωρίζω. Ένα προσχέδιο, στο οποίο ελπίζω να δοθεί συνέχεια.

Τα τέλη της δεκαετίας του '50 και οι αρχές της δεκαετίας του '60 είναι η περίοδος κατά την οποία ο προβληματισμός για την περιφερειακή ανάπτυξη και τον περιφερειακό προγραμματισμό γίνεται αισθητός τόσο στην Ελληνική διοίκηση, όσο και στα Ελληνικά πανεπιστήμια. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται, ιδίως περί τα μέσα της δεκαετίας, με την επικράτηση μιάς ιδεολογίας, που σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια, ταυτίζεται, έστω και μερικά και με αρκετές αντιφάσεις, με την αναγκαιότητα του σχεδιασμού ως θεσμού και κρατικής λειτουργίας. Η μετατόπιση αυτή εκφράζεται αρχικά ως τεχνοκρατική άποψη και στη συνέχεια με την βραχυβία πολιτική

αλλαγή του 1963 και 1964, ως πολιτική επιλογή. Ακριβώς αυτή η επιλογή διαφοροποιεί και την δεκαετία το 60 από την παροδική άνθιση της ιδεολογίας του σχεδιασμού, που χαρακτήριζε το πρόγραμμα ανασυγκρότησης των τελευταίων ετών της δεκαετίας του 1940.

Οι νέες αντιλήψεις εμφανίζονται ακόμη και μέσα στα πενταετή προγράμματα ανάπτυξης, διστακτικά στο πρόγραμμα 1960-64, εντονότερα στο αμέσως επόμενο πρόγραμμα 1966-70. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αργύρης, σε σχέση με το κίνητρα ενίσχυσης της επαρχιακής βιομηχανίας της περιόδου 1949-60 «τα κίνητρα δεν θεσπίστηκαν στα πλαίσια κάποιου προγράμματος περιφερειακής ανάπτυξης. Ο οικονομικός προγραμματισμός υιοθετήθηκε στην Ελλάδα μόλις το 1960 με το πενταετές πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης 1960-64» (Αργύρης 1986: 28). Το πρώτο σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης είναι το «Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ηπείρου 1960-64» (Μαυράκης 1971: 126). Στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο η πρώτη διπλωματική εργασία στην περιοχή του Περιφερειακού Προγραμματισμού εκπονείται το 1961,

Ο Λ. Βασενχόβεν είναι καθηγητής στον Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας του Τμ. Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.

Το άρθρο αυτό παρουσιάστηκε ως εισήγηση στο Δ' Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 24-27 Νοεμβρίου 1993), που είχε τον γενικό τίτλο «Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο: 1945-1967».

με αντιζείμνο το εθνικό σχέδιο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Ακολούθουν στα δύο επόμενα χρόνια ανάλογες εργασίες για την Πελοπόννησο, την Κρήτη και την Εύβοια. Η Εταιρεία Ερευνών Επαρχιακής Οικονομίας, πρόδρομος κατά τον Κόνσολα (1984: 23) του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης της Παντείου Σχολής, ιδρύεται το 1962 για να προωθήσει το κίνημα της περιφερειακής ανάπτυξης.

Στην ορολογία της εποχής, ο όρος «χωροταξία» δεν παρουσιάζεται αμέσως. Δεν ξέρω, και δεν έχει και ιδιαίτερη σημασία να το βρούμε, πότε πρωτοκάνει την εμφάνισή του. Ξέρουμε σίγουρα πόσο συχνά κατοπιείται. Π.χ. πρόσφατα ακούσαμε ότι δημιουργήθηκε «χωροταξικό» πρόβλημα στη Βουλή, με το θέμα της κατανομής των εδράνων μεταξύ των διαφόρων κομμάτων και τις διαμαρτυρίες των βουλευτών ενός νεοσύστατου κόμματος. Οπωσδήποτε, το 1964 σχηματίζεται Υπηρεσία Χωροταξικού Προγραμματισμού στο Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών που έχει δημιουργηθεί από το 1961 (Βοϊβόνδα κ.α. 1977:143), αρχικά με τον τίτλο Κέντρο Οικονομικών Ερευνών. Στα πρώτα όμως βήματα αυτής της επιστημονικής και επαγγελματικής κατεύθυνσης, αλλά σνάμα και κρατικής δραστηριότητας, ο όρος «περιφερειακός προγραμματισμός» εμπεριέχει και την χωροταξία. Ο Αθ. Κανελλόπουλος π.χ., σε κείμενο του 1961, αναφέρεται στο «σαφές εν Ελλάδι πρόβλημα χωροταξικής ανακατανομής χωρίων και κομποπόλεων, μεταθέσεων ή συγκεντρώσεων οικισμών κ.λπ.» και στην ανάγκη να επιτελέσει ο περιφερειακός προγραμματισμός «έν άλλο ουσιώδες έργο εν Ελλάδι», δηλαδή «να ασχοληθεί με την γεωγραφική οικονομία της χώρας και ιδιαιτέρως να αποκαταστήσει, σύστημα ισορροπίας των πόλεων, το οποίον σήμερα δεν υπάρχει» (Κανελλόπουλος 1962(:): 21). Αυτός, κατά τον Κανελλόπουλο πάντοτε, ήταν ο ένας από τους λόγους που καθιστούσαν αναγκαίο τον περιφερειακό

προγραμματισμό. Οι άλλοι ήταν: (α) η αποκέντρωση των οικονομικών αποφάσεων και η μεταφορά αρμοδιοτήτων σε εκλογικά περιφερειακά όργανα, (β) η «εξάλειψις των κατά περιφέρειας ανισοτήτων», και (γ) η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και η κινητοποίηση των λαϊκών δυνάμεων (όπ.αν.: 21-22).

Τα πενταετή προγράμματα της δεκαετίας το 1960

Το «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας 1960-64», που ανέφερα στην αρχή του άρθρου, κάνει σύντομη αναφορά στην πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης (Υπουργείο Συντονισμού 1960: 96-97). Σ' αυτήν διαπιστώνεται η «ανομοιομορφία» του Ελληνικού χώρου και η κυριαρχία της Πρωτεύουσας και διατυπώνεται ο στόχος της δημιουργίας ισχυρών περιφερειακών πόλων έλξης και της ενίσχυσης δραστηριοτήτων εκτός της Αθήνας. Κατά τους συντάκτες του προγράμματος, αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο είχαν δοθεί βιομηχανικά κίνητρα και είχαν ιδρυθεί τα Νομαρχιακά Ταμεία. Στο πρόγραμμα τονίζεται ότι καταβάλλεται προσπάθεια «ολοκληρωμένης» ανάπτυξης των περιοχών της χώρας και ότι ως πρώτη περιοχή είχε επιλεγεί η Ήπειρος, ενώ στη συνέχεια το ενδιαφέρον των αρμοδίων υπηρεσιών στρέφεται προς την Δυτική Πελοπόννησο. Προκειμένου να επιτευχθεί η επιδιωκόμενη «ισόρροπη» ανάπτυξη προβλέπεται η επεξεργασία σειράς προγραμμάτων περιφερειακής ανάπτυξης.

Όταν μερικά χρόνια μετά την δημοσιοποίηση του πρώτου πενταετούς 1960-64, εμφανίζεται το δεύτερο πρόγραμμα, με τον τίτλο «Σχέδιο Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-70)», που με την παρεμβολή της δικτατορίας του 1967 αναστέλλεται για να ετοιμασθεί νέο (1968-72), είναι φανερό ότι η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης έχει κερδίσει έδαφος και έχει πλησιάσει στο κέντρο του ενδιαφέροντος, χωρίς

αυτό να σημαίνει ότι τα προγράμματα αυτά επηρεάζουν ουσιαστικά τις εξελίξεις (Αγγελίδης 1991: 171). Στους βασικούς στόχους του προγράμματος 1966-70 τονίζεται ότι «ο Περιφερειακός Προγραμματισμός είναι απαραίτητος διότι αποτελεί αναπόσπαστον τμήμα του Εθνικού Προγραμματισμού» (ΚΕΠΕ 1965: 27). Κύριος στόχος είναι η επιτάχυνση της ανάπτυξης των οικονομικά καθυστερημένων περιφερειών. Αντίστροφα, όσον αφορά στην Πρωτεύουσα, θα πρέπει να αποτραπεί η ανάπτυξη της σε έκταση τέτοια, που να εξασθενούνται κοινωνικά, οικονομικά και πληθυσμιακά οι λοιπές περιφέρειες. Γίνεται μάλιστα και σύντομη αναφορά στην προστασία του περιβάλλοντος.

Το πρόγραμμα 66-70 είναι προϊόν μιας αντίληψης και νοοτροπίας με μεγαλύτερη συνείδηση της ανάγκης και σημασίας του προγραμματισμού. Ιδεολογικά βρίσκεται πολύ πλησιέστερα προς μια πολιτική κεντρικού σχεδιασμού, παρά τις ρεαλιστικές επιφυλάξεις που, όπως θα δούμε αμέσως, υπεισέρχονται στο σχετικό κεφάλαιο περί πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης (ΚΕΠΕ 1965: 171-185). Σε τεχνικό επίπεδο γίνεται λόγος για περιφερειακοποίηση του εθνικού προγράμματος, ώστε να διατυπωθεί πολιτική για κάθε περιφέρεια. Επί της ουσίας, η φύση του προβλήματος εντοπίζεται στην ανισότητα μεταξύ Αθήνας και της υπόλοιπης χώρας, πράγμα που τεκμηριώνεται με παράθεση σειράς δεικτών. Αν και η περιοχή της Αθήνας είχε το 1961 περίπου το 25% του πληθυσμού της χώρας, στην Αθήνα παραγόταν το 1962 το 56,8% του προϊόντος της μεταποίησης και το 40,8% του συνολικού εθνικού ΑΕΠ. Στον κλάδο των μεταφορών και επικοινωνιών το 47,2% του εθνικού εισοδήματος παραγόταν στην Αθήνα, ενώ για τον κλάδο του εμπορίου το ποσοστό αυτό έφτανε το 58,2% και για τον κλάδο πίστης, ασφαλειών κλπ. το 77,3%. Με δείκτη 100 για το εθνικό ΑΕΠ, ο δείκτης περιφερειακού ΑΕΠ ήταν 156,3 για την Αττική

και 92,6 για την Μακεδονία, ενώ η χαμηλότερη τιμή εμφανιζόταν στην Ήπειρο (56,9). Ενδεικτικά αναφέρονται και ορισμένοι περιφερειακοί δείκτες ευημερίας που περιέχονται στο πρόγραμμα:

Κατά κεφαλή κατανάλωση ηλεκτρ. ενέργειας (ΩΧΒ):

833	(Αθήνα),
34	(Θράκη),
48	(Ήπειρος).

Αυτοκίνητα ΙΧ ανά 10.000 κατοίκους:

168	(Αθήνα)
8	(Θράκη)
7	(Ήπειρος)

Κάτοικοι ανά ιατρό:

305	(Αθήνα)
3.293	(Θράκη)
1.576	(Ήπειρος)

Οι στόχοι του προγράμματος στον τομέα της περιφερειακής ανάπτυξης ήταν:

- Η αξιοποίηση των πόρων των περιφερειών

- Η μείωση των περιφερειακών διαφορών εισοδήματος και επιπέδου διαβίωσης

- Η εξασφάλιση των συνθηκών αυτοδύναμης ανάπτυξης σε κάθε περιφέρεια

- Ο έλεγχος της διαρροής πληθυσμού.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται:

- Στην ανάπτυξη περιφερειών που «διαθέτουν μεγαλύτερες δυνατότητες δημιουργίας δυναμικών πόλων ανάπτυξης», ώστε η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης να μην επιβαρύνει υπερβολικά τον εθνικό ρυθμό ανάπτυξης,

- Στην παροχή καλύτερων κοινωνικών υπηρεσιών, και

- Στη δημιουργία υποδομής, ώστε οι περιοχές που έχουν αναπτυξιακές δυνατότητες να συνεχίσουν αναπτυσσόμενες και μετά τη λήξη του πενταετούς προγράμματος.

Όπως ειπώθηκε ήδη, η έμφαση που δίνεται παραπάνω εκφράζει μια προσπάθεια ρεαλιστικής αντιμετώπισης και μια επίγνωση των στενών ορίων, μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί ο σχεδιασμός στην Ελλάδα.

Στο πενταετές 1966-70 προβλέπεται η διαίρεση της χώρας σε 5

περιφέρειες προγράμματος, τις: Μακεδονία - Θράκη, Θεσσαλία, Δυτική Ελλάδα, Ανατολική Στερεά Ελλάδα - Νήσους Αιγαίου και τέλος, Κρήτη. Προβλέπονται περιφερειακά σχέδια για όλες με προτεραιότητα στην Κρήτη, της οποίας το σχέδιο είχε ήδη σχεδόν ολοκληρωθεί και θα σχολιασθεί παρακάτω, και κατόπιν στη Δυτική Ελλάδα. Προβλέπεται η δημιουργία βιομηχανικών ζωνών στις: Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο, Βόλο και Καβάλα, και μικρότερων αργότερα σε άλλα κέντρα. Την ίδια χρονιά με τη δημοσίευση του πενταετούς, ο νόμος 4458/65, εισάγοντας το θεσμό των Βιομηχανικών Περιοχών (ΒΙΠΕ), με αρμόδιο φορέα την Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΕΤΒΑ), όριζε ότι θα ιδρυθούν ΒΙΠΕ σ' αυτές τις 5 πόλεις και σε άλλες τόσες ακόμη (Κομοτινή, Χανιά, Πρέβεζα, Λάρισα, Περιοχή τέως Διοίκησης Πρωτευούσης) προφανώς για να διατηρηθούν οι περιφερειακές πολιτικές ισοροπίες, ενώ ήδη από το 1962, ο προϋφιστάμενος Οργανισμός Βιομηχανικής Ανάπτυξης είχε προχωρήσει με αναθέσεις σε ξένους συμβούλους, στην εκπόνηση σχετικών μελετών, κατ' αρχήν για τη Θεσσαλονίκη (Βλιάμος 1988:68-69). Με λιγότερο οργανωμένη μορφή, πρόβλεψη για την ίδρυση Βιομηχανικών Ζωνών υπήρχε ήδη

σε νόμο του 1955 (Κόνσολας 1973:153). Το πενταετές δίνει έμφαση και στη σύνδεση των βιομηχανικών ζωνών με το εθνικό συγκοινωνιακό δίκτυο.

Εθνικά σχέδια, περιφερειακή ανάπτυξη και χωροταξία

Ένα άλλο θέμα που απασχολούσε τους συντάκτες του πενταετούς 66-70, ήταν ο καλός «εξοπλισμός» του συστήματος των περιφερειακών αστικών κέντρων, με έμφαση στη Θεσσαλονίκη, όπως επίσης και η σύνδεση των απομονωμένων περιοχών. Και σε μία από τις τομεακές εκθέσεις εκείνου του πενταετούς με τίτλο «Οικισμός», που αναφέρεται κυρίως σε θέματα κατοικίας και πολεοδομίας, τονίζεται το πρόβλημα χωροταξικής διάθρωσης, ιδίως της συγκέντρωσης στην Αθήνα και της διασποράς των μικρών οικισμών (ΚΕΠΕ 1967β:54). Αυτές οι τομεακές εκθέσεις περιλαμβάνουν και δύο εξαιρετικά σημαντικά κείμενα της περιόδου, όπου η χωροταξική έμφαση είναι πλέον εμφανής, σε αντίθεση με τα κατά κύριο λόγο οικονομικής έμπνευσης κείμενα των κεφαλαίων περί περιφερειακής ανάπτυξης στα πενταετή προγράμματα. Οι δύο αυτές εκθέσεις αφορούσαν στο δίκτυο των αστικών κέντρων της χώρας (ΚΕΠΕ 1967α) και στο δίκτυο των μικρών αγροτικών οικισμών (ΚΕΠΕ

1968) και παραδόξως δεν εκδόθηκαν ποτέ από τον, κατά τα άλλα λειάν παραγωγικό, εκδοτικό μηχανισμό του ΚΕΠΕ, προφανώς διότι δεν θεωρήθηκαν των αυτών επιστημονικών προδιαγραφών με τις καθαρά οικονομικές και οικονομετρικές μελέτες που περνούσαν το «τεστ» της επιστημολογίας.

Το γεγονός αυτό εκφράζει συμβολικά την ανήσυχη συμβίωση που υπήρχε από τότε, και ελιβιώνει δυστυχώς ακόμη, ανάμεσα στην οικονομική προοπτική της πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης και την περισσότερο γεωγραφική ή χωρική προοπτική της χωροταξίας. Είναι μία διάσπαση που δημιουργεί προβλήματα και στη δημόσια διοίκηση και στον πανεπιστημιακό χώρο. Το παράδοξο είναι ότι οι θέσεις και προσεγγίσεις που εκφράστηκαν π.χ. στην έκθεση για το δίκτυο των αστικών κέντρων, επηρέασαν μεταγενέστερα εθνικά και περιφερειακά σχέδια (ΚΕΠΕ 1972/Α':301-318 Β':221-230) και οι επιλογές που διατυπώθηκαν τότε, π.χ. για τους περιφερειακούς πόλους ανάπτυξης, εξακολουθούν και σήμερα να είναι αντικείμενο συζήτησης.

Η αποκέντρωση της διοίκησης είναι μία ακόμη από τις προτάσεις περιφερειακής πολιτικής του πενταετούς 66-70. Υπήρχαν ήδη δύο Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο και το πενταετές προτείνει να ενωθούν στην ΥΠΑ Δυτικής Ελλάδας, ακολουθώντας την περιφερειακοποίηση που αναφέρθηκε παραπάνω. Προτείνεται η ίδρυση ΥΠΑ και στις περιφέρειες προγράμματος, όπου δεν υπάρχουν ήδη, δηλαδή στη Μακεδονία - Θράκη και στην Ανατολική Στερεά - Νήσος Αιγαίου.

Τέλος προβλέπεται η λειτουργία Περιφερειακών Επιτροπών Ανάπτυξης και μιας αντίστοιχης Εθνικής Επιτροπής Περιφερειακής Ανάπτυξης. Υπήρχε ήδη, ως σημειωθεί, Κεντρική Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης στο Υπουργείο Συντονισμού.

Οι αρμοδιότητες των ΥΠΑ ήταν

πολύ περιορισμένες και στην ουσία δεν ξεπερνούσαν μια δραστηριότητα συλλογής στοιχείων και μελετών. Ο σκοπός της λειτουργίας των ΥΠΑ διατυπώνεται πολύ συνοπτικά σε ένα δημοσίευμα της πρώτης ΥΠΑ, της Ηπείρου, που λειτούργησε αρχικά το 1958, ως Υπηρεσία Προγράμματος Ηπείρου, για να εφαρμόσει ένα πειραματικό αναπτυξιακό πρόγραμμα, και πήρε τη μορφή της ΥΠΑΗ το 1962, με αρμοδιότητα και για τα νησιά Κέρκυρας και Λευκάδας (Υπ. Συντονισμού/ΥΠΑΗ 1964:125-126):

«Σκοπός της Υπηρεσίας αυτής είναι η μελέτη, ο προγραμματισμός και ο συντονισμός όλων των έργων της περιοχής της ΥΠΑΗ ώστε αφ' ενός μεν να επιλέγονται εκάστοτε τα πλέον αποδοτικά εκ των δυνατών έργων, αφ' ετέρου δε να επιταχύνεται η διαδικασία μελέτης εκτελέσεως και αξιοποίησης των προκρινόμενων εκάστοτε έργων» (οπ. αν.:125). Εκτός από μελέτες και πολυετή σχέδια «η Υ.Π.Α.Η. τελικώς έχει ως κύριον σκοπόν»: α) να ενημερώνει για τα προβλήματα της περιοχής και να προγραμματίζει την εκτέλεση έργων, β) «να δραστηριοποιήσει και υποβοηθήσει την Διοίκησιν εις το βαρύ έργον της», και γ) «να προσανατολίσει με διάκρισιν και να ενισχύσει με αποφασιστικότητα τας υγιείς πρωτοβουλίας του ιδιωτικού τομέου...» (οπ. αν.:125-126, έμφαση δική μου).

Είναι φανερό ότι ο ρόλος των ΥΠΑ περιορίζεται στην ουσία σε ένα είδος ιδιόμορφου φορέα πίεσης. Στην πράξη, οι ΥΠΑ δεν μπορούν να ελπίζουν στην καλύτερη περίπτωση παρά σε ρόλο καταλύτη με την ελπίδα ότι η «Διοίκησης» (με δέλτα κεφαλαίο) θα δραστηριοποιηθεί, παρά το «βαρύ έργο» της, και ότι οι ιδιώτες θα συγκινηθούν από τις «διακριτικές» υποδείξεις. Εν τούτοις, στον τομέα των μελετών, σε συνεργασία ή αυτόνομα, μελετών που άφησαν το στίγμα τους στους προβληματισμούς της περιόδου, οι ΥΠΑ έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το «Σχέδιο Ανάπτυξης της Κρήτης

1965-75», που μνημονεύεται, όπως ανέφερα παραπάνω, στο πενταετές 66-70. Το σχέδιο αυτό εκπονήθηκε από την Ισραηλινή εταιρία συμβούλων AGRIDEV (Μαυράκης 1971:127), μετά από ανάθεση του διεθνούς οργανισμού OECD, σε συνεργασία με την ΥΠΑ Κρήτης (AGRIDEV 1965).

Το μεγάλο ενδιαφέρον του σχεδίου για την Κρήτη της AGRIDEV, είναι η προσπάθεια ενσωμάτωσης μέσα σε ένα περιφερειακό αναπτυξιακό σχέδιο ενός χωροταξικού σχεδίου, που ενδιαφέρεται για «το πού της ανάπτυξης», κατά την έκφραση των John Friedmann. Η προσπάθεια αυτή είναι τυπικό χαρακτηριστικό της δεκαετίας του '60 (Gore 1984:1-2). Το χωροταξικό σχέδιο της Κρήτης, έργο του Artur Glikson, εμφανίζεται σαν παράρτημα της κυρίως μελέτης, της οποίας η έμφαση βρίσκεται κυρίως, στον αγροτικό τομέα. Στο χωροταξικό σχέδιο γίνεται προσπάθεια να ενσωματωθούν μέσα στο σχέδιο ανάπτυξης, προτάσεις για ένα ιεραρχημένο δίκτυο οικισμών, για άξονες εντατικής ανάπτυξης, για τον περιφερειακό πόλο του Ηρακλείου και για περιοχές περιβαλλοντικής προστασίας (AGRIDEV 1965:188). Η μελέτη της AGRIDEV παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι βασιζόταν σε μια καθαρή φιλοσοφία, που έβλεπε τον περιφερειακό σχεδιασμό ως ένα εργαλείο ολοκλήρωσης του σχεδιασμού σε μακρο - κλίμακα, στο επίπεδο των συντελεστών της παραγωγής στον εθνικό χώρο, και σε μικρο - κλίμακα στο επίπεδο των μονάδων παραγωγής (όπ. αν.:1-2). Η αντίληψη αυτή έχει σημασία, διότι στα πρώτα του βήματα όπως παρατηρεί ο Waterstron (1965:22), ο περιφερειακός σχεδιασμός αντιμετωπίστηκε ως τμήμα του πολεοδομικού σχεδιασμού. Στην καλύτερη περίπτωση αντιμετωπίστηκε ως μία διευρυμένη περίπτωση φυσικού σχεδιασμού, σε μεγαλύτερη γεωγραφική έκταση. Αυτό που θα είχε κανείς να προσθέσει ή ακόμη και αντιπαραθέσει στις απόψεις που διατυπώθηκαν στη μελέτη της AGRIDEV,

είναι ότι τελικά το μέγεθος της βιογραφικής έκτασης έχει μικρή σημασία. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι ο γεωγραφικός χώρος αποτελεί το πεδίο ολοκλήρωσης της μακρο - και της μικρο - κλίμακας της κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας και ότι ο αναπτυξιακός χωρικός σχεδιασμός, πρέπει να συμβάλει σε αυτή τη σύνθεση, είτε αναφερόμαστε σε μια πόλη, είτε σχεδιάζουμε μια περιφέρεια. Αυτή είναι η έννοια που προσωπικά δίνω στη χωροταξία ή ακόμη καλύτερα στο σχεδιασμό του χώρου, αστικού ή περιφερειακού. Αν συμφωνήσει κανείς σ' αυτό μπορεί με άνεση να αδιαφορήσει πλέον για τις λεπτές εννοιολογικές διαφορές όρων όπως περιφερειακός προγραμματισμός ή περιφερειακός ή χωρικός ή χωροταξικός σχεδιασμός, που, ως το ομολογήσουμε, χρησιμεύουν συχνά περισσότερο για να οριοθετούν επισημονικές και επαγγελματικές κάστες ή διοικητικά φέουδα παρά για να διαφοροποιούν πραγματικές έννοιες. Όπως σωστά επισημαίνει ο

Κόνσολας (1985:42), «ο χωροταξικός προγραμματισμός είναι σπουδαίο μέσον για την πραγμάτωση των στόχων του περιφερειακού προγραμματισμού και αντίστροφα. Οι σχέσεις δηλαδή, ανάμεσά τους, είναι συμπληρωματικές».

Ξένες επιδράσεις και η εμφάνιση των νέων αντιλήψεων

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στις επιδράσεις που ασκήθηκαν στη θεωρία και πρακτική του χωροταξικού σχεδιασμού στην Ελλάδα από τις αντιλήψεις που κυριαρχούσαν σε άλλες χώρες και στην ξένη βιβλιογραφία κατά την ίδια περίοδο. Πολλές απ' αυτές τις αντιλήψεις ή σχήματα ανάλυσης και χωροταξικού σχεδιασμού, επανέρχονται τακτικά, έστω και κατά διαφορετικούς τρόπους, στις προτάσεις περιφερειακής ανάπτυξης και χωροταξικής οργάνωσης τόσο της δεκαετίας του '60, στην προδικτατορική περίοδο, που κυ-

ρίως με ενδιαφέρει, όσο και αργότερα. Έννοιες και σχήματα, που κυρίως επηρεάζουν τους Έλληνες προγραμματιστές ή θεωρητικούς, είναι η ρύθμιση του χώρου, ως αναπόσπαστο στοιχείο του εθνικού αναπτυξιακού σχεδιασμού, η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων, οι σχέσεις κέντρου και περιφέρειας, οι πόλοι ανάπτυξης, ο ρόλος των μεγάλων μητροπολιτικών περιοχών, η κατανομή των βιομηχανικών δραστηριοτήτων στον εθνικό χώρο και άλλες που είναι αδύνατον να αναπτυχθούν σε μία εισαγωγική διερεύνηση, που δεν μπορεί παρά να είναι ένα ερευνητικό σκαρίφημα.

Στη δεκαετία του '60 η έμφαση στην περιφερειακή διάσταση της εθνικής αναπτυξιακής πολιτικής και στον χωρικό παράγοντα, γίνεται όλο και εμφανέστερη. Είναι χαρακτηριστική η φράση του Tinbergen, σε εγχειρίδιό του αυτής της περιόδου, σε σχέση με τους περιφερειακούς στόχους του εθνικού σχεδιασμού: «Όλο και περισσότερο, διατυπώνουμε τους στόχους της

πολιτικής της ανάπτυξης χωριστά για κάθε περιφέρεια, προσπαθώντας να μειώσουμε τις διαφορές ευημερίας μεταξύ τους» (Tinbergen 1967:93, δική μου έμφαση). Ο W. Arthur Lewis (1966:73) φθάνει στο σημείο να δίνει προδιαγραφές για μεγέθη πόλεων, συνιστώντας να αποθαρρύνονται μεγέθη μεγαλύτερα των 500.000 κατοίκων. Ιδιαίτερα αισθητή στις ελληνικές εξελίξεις ήταν η επίδραση της γαλλικής σκέψης. Γνωστή είναι η επιρροή των ιδεών του Jean Monnet πατέρα του Ιου γαλλικού εθνικού σχεδίου και εννοιών όπως το «ενδεικτικό σχέδιο» (plan indicatif) ή η «οικονομία συνεννόησης» (économie concertée) που βρισκότουσαν στην καρδιά του γαλλικού μοντέλου σχεδιασμού (Fourastie et Courtheoux 1968: 23-42 και 113-124). Ανάλογη επίδραση είχαν οι οργανωτικές και διοικητικές δομές του γαλλικού συστήματος σχεδιασμού (Pouyet et Monbrison - Fouchère 1964).

Για το θέμα μας περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έννοια του aménagement du territoire, δηλαδή της ρύθμισης ή διευθέτησης ή τακτοποίησης της περιφέρειας, της επικράτειας ή γενικότερα του γεωγραφικού χώρου. Αξίζει τον κόπο να δούμε πως εννοούσε τη «διευθέτηση του χώρου», αυτό που τελικά εμείς ονομάζουμε χωροταξία, ο Γάλλος Υπουργός Ανοικοδόμησης και Πολεοδομίας την εποχή του 2ου Εθνικού Σχεδίου Ανάπτυξης της Γαλλίας (1954-57), ο Claudius - Petit, ένας άνθρωπος που συνέδεσε το όνομά του με πολλές μεταρρυθμίσεις στον τομέα της χωροταξίας και της πολεοδομίας:

«Η χωροταξία (aménagement du territoire) δεν είναι ένα σχέδιο παραγωγής ή υποδομών, όπως π.χ. είναι το Σχέδιο Monnet. Είναι επίσης άλλο πράγμα από την πολεοδομία με την έννοια, την ήδη παραδοσιακή, του όρου. Δηλαδή άλλο πράγμα από μια συλλογή και μια σειρά λεπτομερών σχεδίων ρύθμισης και επέκτασης των οικισμών... Η χωροταξία διακρίνεται από το σχέδιο παραγωγής και υποδομών από

το γεγονός ότι δεν αφορά τόσο σε προβλήματα παραγωγής όσο σε προβλήματα κατανομής και καλύτερης χρήσης του εδάφους. Ξεπερνά τα πολεοδομικά σχέδια διότι θέτει προβλήματα όχι μέσα στα πλαίσια των πόλεων και των οικισμών, αλλά μέσα στα πλαίσια των περιφερειών και ολόκληρης της εθνικής επικράτειας... Είναι η αναζήτηση, μέσα στο γεωγραφικό πλαίσιο της Γαλλίας, μιας καλύτερης κατανομής των ανθρώπων σε συνάρτηση με τους φυσικούς πόρους και τις οικονομικές δραστηριότητες» (Delmas 1963:28).

Η καθυστέρηση εμφάνισης της χωρικής διάστασης και της χωροταξίας, που διαπιστώσαμε στην Ελλάδα, είχε εμφανισθεί, νωρίτερα, Ύββα, και στην Γαλλία. Η χωροταξία απουσιάζει στο 1ο σχέδιο, παρουσιάζεται δειλά στο 2ο και μόνο στο 3ο, που λήγει το 1961, υπάρχουν σαφείς περιφερειακοί στόχοι (Lapour 1964: 12-13). Η χωροταξία είναι πλέον ένα καθιερωμένο αντικείμενο και στον πανεπιστημιακό και ερευνητικό χώρο, που καλύπτεται από εκτεταμένη βιβλιογραφία (Bolle 1964). Στο 4ο Σχέδιο (1962-65) και ακόμη περισσότερο στο 5ο (1966-70) οι χωροταξικοί στόχοι αποκτούν μεγάλη σημασία και διαρκώς εξειδικεύονται (Fourastie et Courtheoux 1968:259, Tomasi 1966a και 1966b). Η χωροταξία είναι πλέον ο σχεδιασμός που δίνει γεωγραφική διάσταση στις δράσεις της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης (Tomasi 1966b). Και όπως ο Claudius - Petit ήταν αυτός στον οποίο οφείλεται, στην Γαλλία, η γέννηση της (Guichard 1965: 19), έτσι ο Olivier Guichard, μετέπειτα πρωθυπουργός, την οδηγεί στην ενηλικίωση, τόσο μέσα από τον κρατικό μηχανισμό σχεδιασμού, όσο και με ένα κλασικό για την δεκαετία του '60 βιβλίο, με τον τίτλο *Aménager la France* (Guichard 1965).

Ορισμένοι από τους βασικούς χωροταξικούς στόχους του Γαλλικού εθνικού σχεδιασμού της δεκαετίας εκείνης, πρέπει να αναφερ-

θούν, διότι είναι εύκολο να δει κανείς τις αναλογίες με τις προτάσεις που λίγο αργότερα ή και ταυτόχρονα εμφανίζονται στην χώρα μας: Ο χωροταξικός σχεδιασμός του αγροτικού χώρου, η βιομηχανική ανάπτυξη των καθυστερημένων περιοχών, η πολιτική των πόλεων ανάπτυξης, που εκφράζεται με την ενίσχυση των λεγόμενων «μητροπόλεων ισορροπίας» (Fourastie et Courtheoux 1968: 187). Δεν θα μπορούσε δυστυχώς να μιλήσει κανείς για αναλογίες και στην περίπτωση στόχων, όπως η ενίσχυση των ήδη επιτυχημένων βιομηχανικών περιοχών και ο εκσυγχρονισμός του Παρισιού (οπ. αν), όπου στην Ελλάδα επικρατούν περίεργες αντιστάσεις και ψυχώσεις. Η πολιτική των μητροπόλεων ισορροπίας, που θα αποκαταστήσει την διαταραγμένη από την κυριαρχία του Παρισιού ισορροπία του Γαλλικού χώρου (Guichard 1965: 67) πήρε μεγάλη δημοσιότητα. Η θεωρητική της βάση ήταν ασφαλώς οι απόψεις του γνωστού Γάλλου οικονομολόγου Francois Perroux για τον οικονομικό χώρο και τους πόλους ανάπτυξης (Perroux 1964 και 1971, Παναγιωτάτου 1983: 16-18, Λαμπριανίδης 1992: 249-253), που είχαν μεγάλη επιρροή και στην Ελλάδα, παρόλο που, όπως σωστά παρατηρεί η Παναγιωτάτου, αυτά τα χωρικά μοντέλα ανάπτυξης συχνά εκφυλίζονται σε ιδεαλιστικά σχήματα χωρίς ουσιαστικό αντίκρουσμα.

Οι αντίληψεις γύρω από τον ρόλο του δικτύου των οικισμών, ως οργανωτικού σχήματος, που αρθρώνει και ολοκληρώνει τον γεωγραφικό και οικονομικό χώρο, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό και τους Έλληνες χωροτάκτες, όπως ήδη ανέφερα, μνημονεύοντας τις σχετικές μελέτες του ΚΕΠΕ. Η πολιτική για το πλέγμα των αστικών κέντρων στην Γαλλία εκκινεί από αναλύσεις του οικιστικού δικτύου, που αναζητούν τις σχέσεις των πόλεων με την οικονομική δραστηριότητα της ενδοχώρας τους (Rochefort 1960, Corpolani 1959). «Μια συγκροτημένη, λογική και αποτελεσματική χωροτα-

ξική διευθέτηση του εθνικού χώρου, πρέπει να έχει ως βάση την διευθέτηση του δικτύου αστικών κέντρων», έγραφε ο Corrolani το 1959 (1959:8). Στα χρόνια που ακολούθησαν το θέμα του εθνικού συστήματος αστικών κέντρων και μιας αντίστοιχης εθνικής πολιτικής, έμελλε να απασχολήσει πολλούς, όχι μόνο στη Γαλλία και στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες (Wassenhoven 1980: κεφ. 3 και 6, Λεοντίδου - Γεράρδη 1981, Prost 1965).

Στη βάση αυτών των αναζητήσεων είναι η εύρεση η εφεύρεση μιας νέας οικονομικής και κοινωνικής γεωγραφίας του αντίστοιχου εθνικού χώρου. Κατά τους Fourastie και Courtheoux (1968:187), οι χωροταξικοί στόχοι του 5ου Γαλλικού Σχεδίου ακολουθούσαν το πνεύμα μιας «ενεργού και βολονταριστικής γεωγραφίας». Ίσως μια τέτοια σπινίληψη να επηρέαζε τον Σοφούλη, όταν έγραφε το 1967, ότι «η περιφερειακή ανάπτυξη της Ελλάδας ταυτίζεται με τη «χωροταξία των εθνικών φιλοδοξιών μας»» (Σοφούλης 1967:25), ή τον αιμίμητο Αντώνη Τρίτση, όταν έγραφε, στο ίδιο μάλιστα τεύχος, στα «Αρχιτεκτονικά θέματα», ότι «απαιτείται κάποιος οδηγός, «ρυθμιστής», στην ανθρώπινη προέλαση... και η ανάγκη αυτού του οδηγού γέννησε την λεγόμενη Χωροταξία» (Τρίτσης 1967: 28). Ήταν μάλιστα από τους πολύ λίγους, που ήθελαν τον χωροταξικό σχεδιασμό για να προλάβουν τις οικολογικές καταστροφές, που προκαλούσε η ανθρώπινη προέλαση. Η ιδέα της επιθυμητής, εναλλακτικής, ενεργού, εφαρμοσμένης ή βολονταριστικής γεωγραφίας, έχει έντονη παρουσία στην Γαλλική γεωγραφική βιβλιογραφία της περιόδου (George et al 1964, Phlipponneau 1960 Labasse 1966. Ο υπότιτλος του ογκώδους έργου του Jean Labasse για την οργάνωση του χώρου είναι «στοιχεία μιας εκούσιας (ή βολονταριστικής) γεωγραφίας». Μια τέτοια αναζήτηση, τονίζει ο Labasse, δεν απορρέει από κανένα πολιτικό δόγμα, ταιριάζει όμως στις κοινωνίες

εκείνες όπου η εποπτεία του κράτους στην κοινωνική και οικονομική ζωή είναι γενικά αποδεκτή (Labasse 1966: 18).

Η δημιουργία ενός νέου χωρο-οικονομικού τοπίου, μιας νέας οικονομικής γεωγραφίας, που να ανταποκρίνεται σε σύγχρονες συνθήκες, αλλά και σε σύγχρονες αξίες, ήταν η επιθυμία που αποτέλεσε και στην Ελλάδα το κριτήριο με το οποίο αξιολογήθηκαν και υιοθετήθηκαν ή απορρίφθηκαν προβληματισμοί άλλων χωρών. Από την εμπειρία της Μεγάλης Βρετανίας, σημαντική επίδραση άσκησαν οι πολιτικές για την ανακατανομή της βιομηχανικής δραστηριότητας στον εθνικό χώρο και για την ενίσχυση των καθυστερημένων ή υποβαθμισμένων περιοχών. Η πρώτη εκφράστηκε με τον νόμο του 1945 για την κατανομή της βιομηχανίας (Distribution of Industry Act) και είχε την αφετηρία της στο έργο της Επιτροπής Barlow του 1940, για την κατανομή του βιομηχανικού πληθυσμού (McCrone 1969: 102-119, Hall 1975: 90-80). Η δεύτερη, προφανώς αλληλένδετη με την πρώτη, εκφράστηκε με σειρά μέτρων, οικονομικών, χωροταξικών και οργανωτικών, για την ενίσχυση των υποβαθμισμένων περιοχών (McCrone 1969:121-128, Hall 1970:76-79). Η βρετανική πολιτική της περιόδου έχει, βέβαια, συνδεθεί

και με άλλες πασιγνωστες πρωτοβουλίες, όπως η δημιουργία νέων πόλεων, είναι όμως δύσκολο να διακρίνει κανείς κάποια συγκεκριμένη επίδραση στην Ελλάδα, πέρα από ένα ακαδημαϊκό ενδιαφέρον στα πανεπιστήμια. Μεγαλύτερη ήταν η επίδραση από την ιταλική εμπειρία για την ανάπτυξη του Ιταλικού Νότου, του Mezzogiorno (Kayser et George 1964), που επηρέασε τις ελληνικές προσπάθειες δημιουργίας περιφερειακών αναπτυξιακών φορέων.

Πολύ δυσχερέστερη είναι η αναδρομή στις θεωρητικές επιδράσεις από κείμενα που επηρέασαν, στην Ελλάδα, την σκέψη των ερευνητών της χωροταξίας, αλλά και εκείνων που είχαν στενότερη σχέση με την πράξη. Θα ήταν όμως παράλειψη να μην αναφερθεί ο Perroux, πράγμα που έγινε ήδη, ο Boudeville (Boudeville 1961), ο Myrdal με τις απόψεις του για την σωρευτική διαδικασία ανισότητας (Myrdal 1957, Παναγιωτάτου 1983: 19-21), και ο John Friedmann με τις απόψεις του για το κέντρο και την περιφέρεια (Friedmann and Alonso 1964: 3).

Θεωρία και έρευνα στην Ελλάδα

Μια έρευνα στα Ελληνικά κείμενα και στις μελέτες που άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή τα χρόνια εκείνα,

θα απαιτούσε μια προσπάθεια έξω από τις δυνατότητες αυτού του άρθρου. Αν επιχειρώ μερικές αναφορές, παρά τον κίνδυνο άδικων και αναπόφευκτων παραλείψεων, είναι διότι βλέπω το άρθρο σαν το πρώτο βήμα μιας μελλοντικής έρευνας. Στον χώρο της περιφερειακής ανάπτυξης και πολιτικής, άλλοι έχουν ήδη κάνει συγκεκριμένες προσπάθειες (Μαυράκης 1971, Κόνσολας 1985, ΠΑΣΠΕ 1984), ιδίως όσοι ασχολήθηκαν με την προϊστορία του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου. Γεγονός είναι ότι ξεκινώντας με το βιβλίο του Δημ. Αθανασόπουλου το 1962 και τα κείμενα του Ιερώνυμου Πίντου (βλ. αναφορές στο ΠΑΣΠΕ 1984) ή του Αθ. Κανελλόπουλου που ανέφερα, το αντικείμενο της περιφερειακής ανάπτυξης βρίσκει όλο και περισσότερο την θέση του, τόσο σε πανεπιστημιακά κείμενα, όσο και στις δραστηριότητες και στον προγραμματισμό του δημόσιου τομέα.

Στον τομέα του χωροταξικού σχεδιασμού, πάντοτε μέσα στην δεκαετία του '60, οι δραστηριότητες της Υπηρεσίας Χωροταξικού Προγραμματισμού του ΚΕΠΕ και του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών του Ε.Μ.Πολυτεχνείου αξίζουν ιδιαίτερης μνείας. Σε ένα σημαντικό κείμενο του 1966, εισήγηση στο συνέδριο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων για τα προβλήματα

της Αθήνας, ο Ν. Κατοχιανός αντιμετώπισε την Χωροταξία ως τον συνδυασμένο σχεδιασμό του οικονομικού, του φυσικού, του κοινωνικού και του παραστατικού χώρου, εννοώντας στην τελευταία περίπτωση «την διάρθρωση των ευρύτερων παραστατικών στοιχείων και οικονομικών εμπειριών του περιβάλλοντος» (Κατοχιανός 1974: 52).

Στη συνέχεια παρουσιάζει την οργάνωση του χωροταξικού σχεδιασμού, όπως είχε ασκηθεί εκείνη την εποχή στο ΚΕΠΕ, σε 3 επίπεδα, δηλαδή την ανάπτυξη και χωροταξία των πόρων, των τομέων και των περιοχών.

Στο Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ αναπτύχθηκε στην δεκαετία του '60 μια εντατική δραστηριότητα εκπόνησης εφαρμοσμένων χωροταξικών ερευνών για λογαριασμό δημοσίων φορέων ή (σε μια περίπτωση) του ΤΕΕ. Οι έρευνες αυτές είχαν σαν αντικείμενο τις περιοχές της Σκάλας Λακωνίας, της Ανδρόιτσαινας και της Καλαμάτας, αλλά και ευρύτερες ενότητες όπως της Νότιας Πίνδου ή και της Πελοποννήσου στο σύνολό της (ΕΜΠ/ΣΠΕ 1966, 1969 1971α, 1971β και 1973). Πολλές από αυτές αντιμετώπισαν το πρόβλημα της κατανομής των οικισμών στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας, που επισήμανε και ο Κανελλόπουλος στο δημοσίευμα, που αναφέρθηκε παραπάνω. Η ενασχόληση με το

πρόβλημα αυτό (βλ. Σαρηγιάννης 1988) υπήρξε μια σημαντική συμβολή της δουλειάς του Πολυτεχνείου, που διατηρεί και σήμερα την επικαιρότητά της (βλ. Α. Βασενχόβεν. Για την ορεινή Ελλάδα, *Η Καθημερινή*, 24.11.93). Οι αντιλήψεις και προβληματισμοί αυτοί είχαν θεθεί από τον Αντώνη Κριεζή σε ένα δημοσίευμα του 1963 (Κriesis 1963).

Στον προβληματισμό γύρω από την χωροταξία συμβάλλουν οι γεωγραφικές έρευνες που γίνονται στη δεκαετία του '60 από Γάλλους γεωγράφους στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και οι απόψεις που αποκρυσταλλώνονται στα έργα του, όπως στο βιβλίο του Kayser «Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος» (Kayser 1968). Το ίδιο ισχύει για την εργασία ξένων ερευνητών στο ΚΕΠΕ που και αυτή καταλήγει σε δημοσιεύσεις που πήραν μεγάλη προβολή (Ward 1963, Lefebvre 1966). Αν και αναφέρονται κυρίως σε μια πολεοδομική κλίμακα, οι μελέτες που αφορούν στην Αθήνα και οι απόψεις για την Πρωτεύουσα, ιδίως του Κ. Δοξιάδη, που διατυπώνονται στα αρχιτεκτονικά συνέδρια των αρχών της δεκαετίας του '60, ασκούν μεγάλη επίδραση (Φιλιππίδης 1990: 60-69). Μεγαλύτερη είναι η ζύμωση που προκαλείται από την μελετητική δραστηριότητα που αναπτύσσεται από ιδιώτες μελετητές. Πέρα από την μελέτη της ΑGRIDEV, που αναφέρθηκε ήδη, στην ίδια κατηγορία μελετών με πρωτοβουλία διεθνών οργανισμών, βρίσκεται και η μελέτη της Food and Agriculture Organization για την Δυτική Πελοπόννησο, που, όπως και η Ήπειρος, αναφερόταν στις προτεραιότητες του πενταετούς 1960-64 (FAO 1965). Στα μέσα της δεκαετίας του '60, με την έμφαση που δίνεται στον σχεδιασμό από τις κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου, εκπονούνται πολλές πολεοδομικές, χωροταξικές ή αναπτυξιακές μελέτες, π.χ. στον τομέα του τουρισμού (Βαγιανός κ.ά. 1968, Βοϊβόνδα κ.ά. 1977, Αραβαντινός κ.ά. 1967, Wasenhoven 1984: 21-24).

Το τέλος της περιόδου: Μια ανοικτή συζήτηση.

Οι αναζητήσεις της περιόδου διακόπτονται απότομα με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967. Ο χωροταξικός σχεδιασμός δεν εγκαταλείπεται και αποκτά μάλιστα τιμητική θέση στο «Σχέδιον Προτύπου Μακροχρονίου αναπτύξεως της Ελλάδος» της δικτατορίας (ΚΕΠΕ 1972). Εντούτοις, όπως και ο γενικός οικονομικός σχεδιασμός, μετατρέπεται σε μια προθήκη επίφασης δημοκρατικότητας, σε μια διαδικασία βιτρίνας, που αποσκοπεί στην ενίσχυση της αυταπάτης, ότι αναζητείται μια δημοκρατική συναίνεση μέσα από τα μηχανιστικά βήματα της διαδικασίας του σχεδιασμού. Η περίοδος 1959-67 αφήνει ανοικτούς προβληματισμούς γύρω από θέματα

ορπment Company (International) Ltd., Tel Aviv

Αθανασόπουλος, Δ. (1962), *Περιφερειακή Ανάπτυξις: Έννοια και προϋποθέσεις*, Αθήνα

Ανδρικοπούλου, Ελ. (1990), Οι μετασχηματισμοί της περιφερειακής πολιτικής και οι προοπτικές των πολιτικών τοπικής ανάπτυξης, στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1990, 310-322

Αραβαντινός, Α. κ.ά. (1967), Η χωροταξική μελέτη και η οικιστική αναδιάρθρωση του Νομού Ηλείας, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 1/1967, 32-38

Αργύρης, Θ. (1986), *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα: 1950-81*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Βαγιανός, Σ. κ.ά. (1968), Μελέτες πολεοδομικής και τουριστικής ανάπτυξεως Κρήτης, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 2/1968, 42-91

Βλιάμος, Σπ. (1988), *Οι Βιομηχανικές Περιοχές και η Βιομηχανική Περιφερειακή Πολιτική στην Ελλάδα*, ΕΤΒΑ, Αθήνα

Βοϊβόνδα, Α., Β. Κιζήλου, Ρ. Κλουτσινιώτη, Σ. Κονταράτος και Γ. Πυργιώτης (1977), Η ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 11/1977, 127-156

Bolle, P. (1964), L' aménagement du territoire: Orientation bibliographique, in Institut d' Etudes Poli-

tiques de l' Université de Grenoble, 1964, 233-306

Boudeville, J. -R. (1961), *Les Espaces Economiques*, PUF, Paris
Coppolani, J. (1959), *Le Reseau Urbain de la France*, Les Editions Ouvrières, Paris

Delmas, C. (1963), *L' Aménagement du Territoire*, PUF, Paris
ΕΜΠ/ΕΘΕΟ (1973), *Η Βιομηχανική Ανάπτυξις εις τον Χώρον*, Σειρά ομιλιών, Ε.Μ.Πολυτεχνείο/ Έδρα Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Οικονομικής, Αθήναι

ΕΜΠ/ΣΠΕ (Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών Ε.Μ. Πολυτεχνείου),

(1966), *Σκάλα Λακωνίας: Διερεύνησις Ευρύτερας Περιοχής - Ρυθμιστικών και Πολεοδομικών Σχέδιον*

(1969), *Έρευνα Ευρύτερας Περιοχής και Ρυθμιστικών Σχέδιον Ανδριτσαινής*

(1971α), *Χωροταξική Διερεύνησις Ηπείρου - Θεσσαλίας, Οικιστική Αναδιόρθωσις Σεισοπλήκτου Περιοχής των και Ρυθμιστικά - Πολεοδομικά Σχέδια Ροδαυγής, Σαλαώρας Άρτης και Πέτρας Κάφλας Μαγνησίας*

(1971β), *Ρυθμιστική Μελέτη Αναπτύξεως Πόλεως και Περιοχής Καλαμάτας*

(1973), *Πελοπόννησος: Χωροταξική Μελέτη*

FAO (1965), *Economic Survey of*

Βιβλιογραφία

Αγγελίδης, Μ. (1991), *Χωροταξικός Σχεδιασμός*, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ και Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα

AGRIDEV (1965), *Crête: Development Plan 1965-75*, Volume 1/ Summary/ Draft, Agricultural Devel-

the Western Peloponnesus/Greece: General Report, Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAO/SF: 8/GRE, Rome

Fourastie, J. et J.-P. Courthoux (1968), *La Planification Economique en France*, PUF, Paris

Friedmann, J. and W. Alonso, eds. (1964), *Regional Development and Planning*, The MIT Press, Cambridge, Mass.

Friedmann, J. and W. Alonso (1964), Introduction, in Friedmann and Alonso, eds. (1964), 1-13

George, P. (1964), Problèmes, doctrine et méthode, in George et al., 1964, 1-41

George, P. et al. (1964), *La Géographie Active*, PUF, Paris

Gore, Charles (1984), *Regions in Question*, Methuen, London

Guichard, O. (1965), *Aménager la France*, Laffont - Gonthier, Paris.

Hall, P.

(1970), *Theory and Practice of Regional Planning*, Pemberton Books London

(1975), *Urban and Regional Planning*, Penguin Books, Harmondsworth

Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1990), *Οι Λειτουργίες του Κράτους σε Περίοδο Κρίσης: Θεωρία και ελληνική εμπειρία*, Πρακτικά Ιου Συνεδρίου/4-6 Οκτωβρίου 1989, Αθήνα

Institut d' Etudes Politiques de l'Université de Grenoble (1964), *Administration Traditionnelle et Planification Regionale*, Armand Colin, Paris

Κανελλόπουλος, Αθ. (ca. 1962), *Απόψεις επί της Αναπτύξεως της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα

Κατοχιανός, Ν. (1974), Σχέσις των ρυθμιστικών σχεδίων των πόλεων με τον γενικόν οικονομικόν και χωροταξικόν προγραμματισμόν της χώρας, *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων (Αθήνα, 16-23 Ιανουαρίου 1966)*, Εκδοσις Τεχνικού Επιτετηρίου της Ελλάδος, Αθήνα, 51-58

Kayser, B. (1968), Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα

Kayser, B. et P. George (1964), La région comme objet d' intervention, in George et al., 1964, 353-392

ΚΕΠΕ (Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών) (1965), *Σχέδιο Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1966-70*, Αθήνα

(1967α), *Χωροταξική Μελέτη Εθνικού Δικτύου Αστικών Κέντρων*, Υπηρεσία Χωροταξικού Προγραμματισμού ΚΕΠΕ (μελέτη της Δ. Κωστοπούλου - Κατοχιανού), Πολυγραφημένο, Αθήνα (1967β), *Οικισμός*, Μελέται Πενταετούς Προγράμματος, Αθήνα (1968), *Μελέτη Δικτύου Μικρών Οικισμών/ Μέρος Α': Η δομή του δικτύου*, Μελέτες Εθνικού Χωροταξικού Σχεδίου (μελέτη της Έφης Καλλιγιά), Πολυγραφημένο κείμενο εσωτερικής κυκλοφορίας, Αθήνα

(1972), *Σχέδιον Προτύπου Μακροχρονίου αναπτύξεως της Ελλάδος*, Έκθεση Επιτροπής Εθνικού Προτύπου Αναπτύξεως, Αθήνα (2 τόμοι).

Μέρος Α': Γενικά κατευθύνσεις Αναπτύξεως

Μέρος Β': Κατευθύνσεις Αναπτύξεως Τομέων και Περιφερειών.

Κόνσολας, Ν.

(1973), Βιομηχανικά Ζώναι και Περιοχαί, στο ΕΜΠ/ΕΘΕΟ, 149-178

(1984), Καθηγητής Ιερώνυμος Πίντος: Ο πρωτοπόρος της Περιφερειακής Ανάπτυξης, στο ΠΑΣΠΕ 1984, 15-29

(1985), *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική: Γενική Θεώρηση*, Παλαζήσης, Αθήνα

Kriesis, A. (1963), A. Regional Planning Scheme for a Country under Development, Patras

Labasse, J. (1966), *L'Organisation de l' Espace*, Hermann, Paris

Λαμπριανίδης, Α. (1992), *Στοιχεία Οικονομικής Γεωγραφίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη

Lamour, Ph. (1964), *L' Aménagement du Territoire*, Les Editions de l' Epargne, Paris

Lefebvre, L. (1966), *Location and Regional Planning*, Center of Planning and Economic Research, Athens

Λεοντίδου - Γεράρδη, Κ. (1981), Το δίκτυο των αστικών κέντρων της χώρας: Η εξέλιξη του και τα κρατικά προγράμματα, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 15/1981, 64-69

Lewis, W. Arthur (1966), *Development Planning*, Allen and Unwin, London

Livingstone, I., ed. (1971), *Economic Policy for Development*, Penguin Books, Harmondsworth

McCrone, G. (1969), *Regional Policy in Britain*, Allen and Unwin, London

Μαυράκης, Π. (1971), *Ο Περιφερειακός Προγραμματισμός και η Πολιτική της Περιφερειακής Αναπτύξεως*, Οικονομική Βιβλιοθήκη Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Αθήνα

Myrdal, G. (1963), *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Methuen, London (original 1957)

Παναγιωτάτου, Ελ. (1983), *Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου*, Ε. Μ. Πολυτεχνείο, Αθήνα

(1988), *Συμβολή σε μια Ενιαία θεώρηση του Χώρου και σε μια άλλη Σχεδιαστική Πρακτική*, Ε. Μ. Πολυτεχνείο, Αθήνα

ΠΑΣΠΕ (1984), *Μνήμη Καθηγητού Ιερωνύμου Δ. Πίντου*, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα

Perroux, F. (1964), Economic space: Theory and applications, in Friedmann and Alonso, eds., 1964, 21-36

(1971), Note on the concept of «growth poles», in Livingstone, ed., 1971, 278-289 (original 1955)

Philipponneau, M. (1960), *Géographie et Action: Introduction à la Géographie Appliquée*, Armand Colin, Paris

Pouyet, B. et P. de Monbrison-Fouchère (1964), La régionalisation dans le IVe Plan: L' experience des tranches operatoires, in Institut d' Etudes Politiques de l' Université de Grenoble, 1964, 145-230

Prost, M.A. (1965), La Hierarchie des Villes en Fonction de leurs Activités de Commerce et de Service, Gauthier - Villars, Paris

- Rochefort, M. (1960), *L' Organisation Urbaine de l' Alsace*, Faculté des Lettres de l' Université de Strasbourg, Strasbourg
- Σαρηγιάννης, Γ. (1988), *Οι Ορεινοί Οικισμοί της Ηπείρου: Το πρόβλημα της επιβίωσής τους και η πριν είκοσι χρόνια μελέτη τους*, Ανάπτυπο από το «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», Ιωάννινα
- Σοφούλης, Κ.Μ. (1967), Περιφερειακή ανάπτυξη ή χωροταξία των εθνικών φιλοδοξιών, *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1/1967, 24-25 και 318
- Tinbergen, J. (1967), *La Planification*, Hachette, Paris Tomasi, M. (1966a), *La Régionalisation du Ve Plan*, Ministère de l' Equipement, Paris
- (1966b), *Objectif et Orientation de la Politique de l' Aménagement du Territoire*, Ministère de l' Equipement, Paris
- Τομπρογιάννης, Ι. (1967), Χωροταξικός προγραμματισμός και οικονομική ανάπτυξη, *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1/1967, 26-27
- Τρίτσης, Α. (1967), Οργάνωση και οργανικότητα στον ευρύτερο χώρο, *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1/1967, 28-31
- Ward, B. (1963), *Greek Regional Development*, Center of Economic Research, Athens
- Wassenhoven, L. (1980), *The Settlement System and Socio-economic Formation: The case of Greece*, PhD thesis, University of London
- (1984), Greece, in Wynn, ed. 1984, 5-36
- Waterston, A. (1965), *Development Planning*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Wynn, m., ed. (1984), *Planning and Urban Growth in Southern Europe*, Mansell, London
- Υπουργείον Συντονισμού (1960), *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας 1960-64*, Αθήναι
- (1968), *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Αθήναι
- Υπουργείον Συντονισμού/ΥΠΙΑΗ (1964), *Μελέται και Εκθέσεις Αναπτύξεως Ηπείρου/ Τόμος ΣΤ*, Ανάπτυπον εκ του ΙΓ' τόμου της «Ηπειρωτικής Εστίας», Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Ηπείρου, Ιωάννινα
- Φιλιππίδης, Δ. (1990), *Για την Ελληνική Πόλη*, Θεμέλιο, Αθήνα.